RESEARCH FRONT

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

vixMs'ku vkQ fVpj ,T;qds'ku bu bfM;k

Mk- jekdkar Jhgjh tk/ko
f'k{k.k'kkL= egkfon;ky;] vgenuxj
ek-u-9422088324
email id : ramakantjadhav14@gmail.com

प्रस्तावना

शिक्षणक्षेत्रात शिक्षण म्हणजे अशी व्यक्ती असते, जी इतरांना सुशिक्षित करते. ज्या व्यक्तीला शिक्षक बनायचे आहे, त्या व्यक्तीने मान्यताप्राप्त विद्यापीठ किंवा महाविद्यालयातून व्यावसायिक पात्रता धारण केलेली असावी. शिक्षक शाळेमध्ये अक्षरे, गणिते किंवा इतर शालेय विषय शिकवत असतो. तो समाजाचे हित व प्रगतीसाठी भूमिका बजावत असतो. तो समाजाचा एक घटक असतो.

व्याख्या : शिक्षकाच्या जॉन ॲडम व गांधीजींनी खालील व्याख्या केलेल्या आहेत.

जॉन ॲडम : शिक्षक हा मनुष्याचा कारागिर आहे.

महात्मा गांधी : शिक्षक ही अशी व्यक्ती आहे जी एक गोष्ट आणणे शिकवतो व इतर गोष्टी त्याच्या हृदयात वाहत ठेवतो.

शिक्षक हा एक निर्माता आणि मार्गदर्शक आहे तो/ती अनुदेषक किंवा Task Master नव्हे.

;'kLoh f'k{kdkps xq.k

शिक्षकाला आपल्या अध्यापन कार्यात, शिक्षकी पेशात यशस्वी व्हायचे असेल तर त्याच्यामध्ये खालील गुण असणे आवश्यक आहे.

1) विषयावर प्रभुत्व
2) विद्यार्थ्यांना समजून घेण्याची प्रवृत्ती/जाणीव.
3) अध्यापन पद्धतींची कौशल्ये आत्मसात असावीत.
4) वैयक्तिक भेदभाव न करणारा व वैयक्तिक हेवेदावे न बाळगणारा.
5) वैयक्तिक आरोग्य सुस्थितीत व सहनशीलता असलेला.
6) उत्साहीपूर्ण
7) मानसिक व भावनिक स्थिरता असलेला.
8) आत्मविश्वासी

राष्ट्रीय विकासामध्ये शिक्षकाची भूमिका

राष्ट्रीय शालेय आयोगाने 1983–85 मध्ये भारताच्या गरजांसाठी शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट केलेली आहे.

1) शिक्षक हे बदलाचे माध्यम आहे.
2) शिक्षक हा ज्ञानाचे उदात्तीकरण करतो व ते अद्यावत ठेवतो.
3) शिक्षक हा नवीन पद्धतींचा अवलंब करुन अनुदेषनाच्या संबंधित पद्धतींचा वापर करण्यासाठी असणारे माध्यम आहे.
4) शिक्षक निर्मितीक्षमता व कार्यक्षमता वापरण्यासाठी असतो.
5) शिक्षकाने ज्ञानाची वर्तुळे विस्तारीत करुन आपले ज्ञान अद्यावत करावे.
6) शिक्षक हे समाजासाठी सहाय्यभूत ठरणारे माध्यम आहे.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

7) शिक्षक हा संशोधनाशी निगडीत समस्यांचा विचार करण्यासाठी असतो.
8) शिक्षक व्यवस्थापन बदलांची सुरुवात करु शकतो.
9) शिक्षक हा सामाजिक हेतूसाठी त्यांच्या हजरजबाबीपणाचा वापर करुन जबाबदारी पार पाडण्यासाठी असतो.

21 व्या शतकातील शिक्षकाची भूमिका

आजच्या काळात शिक्षकाची भूमिका ही शर्थीची व गुंतागुंतीची होत चाललेली आहे. वेगवेगळया स्तरांवरुन ज्ञानाच्या उद्रेकामध्ये बदल होत चाललेले आहेत. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत आहेत. या उद्रेकाची खालील काही कारणे आहेत.

1) शिक्षकाने नवीन संज्ञांकडे जसे वैयक्तिक अनुदेषन, सुक्ष्म, अध्यापन, कार्यक्रम शिक्षण व समूह अध्यापन इकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.
2) शिक्षकाने समूह–संपर्क माध्यमांचा जसे आकाशवाणी, दूरदर्शन यांचा योग्य तो वापर करुन घ्यायला हवा.
3) शिक्षकांला एकाच वेळी उच्चभ्रु समाजातून चांगल्या सामाजिक आर्थिक स्तरातून आलेल्या आणि त्याचवेळी त्यांच्या सोबतच सामाजिक–आर्थिक स्तर खालावलेल्या समाजातील अशा दोन्ही मुलांना सांभाळायचे असते.
4) शिक्षकाला अपेक्षापूर्तीसाठी एक गोष्ट लक्षात ठेवायची असते. जे कमकुवत सामाजिक स्तरातून आलेली मुले आहेत ती जास्त संख्येने असून त्यांना समान पातळीवर वागणूक व विशेष काळजी मिळावयास हवी.
5) सध्याच्या शिक्षकाचा तो शिकवत असलेल्या विषयाबद्दल उदात्त दृष्टकोन असणे गरजेचे आहेत. तो त्याचा विषय निवडून त्याचे Isolation करुन शिकवू शकत नाही.
6) शिक्षक हा कार्य–अनुभव, सामाजिक दृष्टीने उपयुक्त कार्य आणि 'समाजसेवा' या घटकांबद्दल पूर्ण जाण असलेला हवा कारण तो शिक्षण प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग आहे.

सदयस्थितीत आज शिक्षकाने वेगवेगळया स्तरावर जागरुक व अद्यावत राहणे गरजेचे आहे. ज्ञान, लोकसंख्या, ताणतणाव, अपेक्षा आणि तंत्रज्ञान यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. यासाठी शिक्षकाचे शिक्षण हे बाहयवातावरणाला प्रतिसाद देणारे असणे गरजेचे झाले आहे.

vktP;k f'k{kdkph Hkfedk

शिक्षकाला नव्या समाज परिवर्तनाचा शिल्पकार समजले जाते. शिक्षकाला समाजरचनेत इष्ट ते बदल घडवून आणावयाचे असतात. आज चौफेर ज्ञानाचा स्फोट होत असल्याने शिक्षकाला केवळ आपल्या विषयात अद्यावत न होता शिक्षणाच्या रुंदावलेल्या कक्षांचा विचार करुन आजच्या बहुमत व चाणाक्ष विद्यार्थ्यांला समोरे जायचे आहे. शिक्षकांचे कार्य केवळ वर्गापुरतेच मर्यादित न राहता समाजाच्या सर्वंकष कल्पना बदलत आहेत शिक्षणक्षेत्रातील नवीन विचारधारांनुसार शिक्षणात बदल करताना शिक्षकाला पुढील काही बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

1) अध्यापनापूर्वी शिक्षकाने अंतदृष्टी व जाणीवेचा विकास करावयास हवा.
2) कौशल्ये व अभिवृत्ती विकसीत करुन अवसायाबद्दल जिव्हाळा निर्माण करायला हवा
3) शैक्षणिक नवे प्रयोग व उपक्रमांसाठी वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसीत करावयास हवा.
4) स्वतंत्र समाजात संस्कृतिनिष्ट नागरिक निर्मितीसाठी योग्य त्या अभिवृत्ती व जीवनमुल्यांचा विकास करावयास हवा.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

अशाप्रकारे आजचा शिक्षक हा नवोपक्रमशील, शिक्षणाचा प्रसारक–प्रवक्ता, एक समन्वयक, समाजाचा नेता, चांगला समुपदेशक, सामाजिक अभिंयता, विद्यार्थ्यांचा सहध्यायी वर्तन सुधारक, अवबोधवादी असणे ही काळाची गरज निर्माण झाली आहे.

या सर्वांचा सर्वांगिण विचार करता शिक्षकाचे आधुनिकीकरण होणे गरजचे झाले आहे. जागतिकीकरणाच्या या स्पर्धेत ठिकून राहण्यासाठी शिक्षकासाठी वेगवेगळे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवून, शिक्षकांना शिक्षण देऊन त्याचे आधुनिकरण स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी आवश्यक आहे.

शिक्षकाचे आधुनिकरण

राष्ट्रीय विकासावर शिक्षकाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांमध्ये शिक्षकाची गुणवत्ता, चारित्र्य, कार्य क्षमता हे घटक महत्वाचे ठरतात. शिक्षण व्यवसायाला उत्कृष्ट पुरवठा सतत चालू ठेवणे, त्यांची उत्कृष्ट व्यावसायिक तयारी करुन घेणे हे महत्वाचे आहे. शिक्षकांचा दर्जा वाढविण्याची शिक्षकांचा दर्जा वाढविण्यासाठी शिक्षक शिक्षणाचे प्रयोजन व उद्दिष्टे समजून घेणे रास्त ठरेल.

शिक्षकांचे शिक्षण प्रयोजन

शिक्षकांचे शिक्षण फक्त त्यांनी कसे शिकवायचे इतकेच मर्यादित नसून शिकामधील उपक्रमशीलतेची ज्योत सतत प्रज्वलित राहुन विद्यार्थ्यांना अध्ययन प्रक्रिया कंटाळवाणी न वाटता शिक्षकाच्या दृष्टीकोनाला उचित महत्व प्राप्त होऊन ते व्यक्ति विकास होईल अशा प्रकारचा अंतर्भाव त्यात असायला हवा.

शिक्षक शिक्षणाची मुख्य उद्‌दिष्टे

1) शिक्षकामधील अस्मितेची जपवणूक करणे.
2) भौतिक परिस्थिती व सामाजिक वातावरणाशी निकोप समायोजन साधणे.
3) कृती, निरिक्षण, अनुमान, सामान्यीकरण व मानसिक शक्तींच्या क्षमतेत वाढ करणे.
4) बहुरंगी व बहुढंगी समाजात जबाबदार नागरिक म्हणून शिक्षकाची वागण्याची क्षमता वाढविणे.
5) शिक्षकांना विविध जबाबदाऱ्या पेलण्यास समर्थ बनवणे.
6) विद्यार्थ्यांच्या मानसशास्त्राचे ज्ञान करुन देणे.
7) अध्यापनात पारंगतता मिळविण्यासाठी पद्धती व तंत्रांची माहिती देणे.
8) सामाजिक गतीशीलता व त्याचे उपयोजन करण्याची माहिती देणे.
9) प्रात्यक्षिकांवर भर देऊन संस्कार करणे.

समाजशिक्षणाचा पाया हा शिक्षक शिक्षण आहे. पाया जितका मजबुत असेल तितकी गुणवत्तेची इमारत मजबूत राहील.

शिक्षकांच्या आधुनिकीकरणाची गरज

वर उल्लेखलेल्या शिक्षक शिक्षणाचे प्रयोजन व उद्दीष्टे यांचा विचार केला असता, ती परंपरागत सदस्यस्थितीत चालू असलेला शिक्षणपद्धतीला लागू पडतात. परंतू पूर्वीच्या काळी अध्यापन कार्य पवित्र मानले जाई. ते प्रामाणिकपणे सेवाव्रत म्हणून केले जाई. शिक्षक राष्ट्रीय समर्पित भावनेने अध्यापन कार्यात स्वतःला झोकून देत. परंतु औद्योगिकीकरण, बदलता काळ, नविन पिढी, नवे विचार यामुळे प्रत्येक बाबीकडे सध्या कायद्याच्या दृष्टीकोनातून पाहीले जाऊ लागले आहे. प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे, सर्वात्रिक झाल्याने शिक्षण घेणाऱ्यांची व देणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांची संख्या वाढली आहे. शैक्षणिक

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

गुणवत्ता मात्र ढासळू लागली आहे. या ढासळलेल्या गुणवत्ता वाढीचे उत्तरदायीत्व शिक्षकावर येवून पडले आहे.

शैक्षणिक उत्तरदायित्वानुसार विद्यार्थ्यांचे अध्ययन व शैक्षणिक प्रगती यासाठी शाळा प्रणाली आणि विशेषतः शिक्षकांना जबाबदार धरले जाते. हे उत्तरदायित्व पूर्ण करण्यासाठी या गतिमान जीवनात आधुनिकीकरणाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. कारण समाजाच्या गरजा बदलल्या आहे. या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी समाजाच्या सर्वच आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, धार्मिक या सर्वच क्षेत्रात बदल करुन घ्यावे लागतात. मग या सगळयाला शैक्षणिक क्षेत्रही कसे अपवाद राहील. देशाच्या गरजा भागविण्याचे प्रमुख साधन हे शिक्षण आहे. आज तंत्रविज्ञान संगणक इंटरनेट इ. मुळे शिक्षणपद्धतीत आमुलाग्र बदल झाले आहेत.

जगतिकीकरणाच्या स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी आजचे उपक्रम फक्त आजच्याच दृष्टीने नव्हे तर भविष्यकाळातही कसे उपयुक्त ठरतील याचा विचार करावा लागले. वर्तमानाच्या खांदयावर बसून भविष्यात वेध घेणे, शैक्षणिक उपक्रम भविष्याभिमुख बनवणे आवश्क आहे. भविष्य हे घडत नसते तर आपणास ते घडवावे लागते, याबाबत Toffler म्हणतात The Future doesn’t just happer, we make it and we can use it” तर S.M. Ram म्हणतात ‘The future doesn’t exist, it is crated’’

राष्ट्राचा दर्जा लोकांना दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो, शिक्षणाची गुणवत्ता शिक्षकांच्या गुणवत्तेवर तर शिक्षकांची गुणवत्ता ही शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. कोठारी आयोगाच्या अहवालात म्हटले आहे. The desting of the nation is being shaped an her classes. त्यासाठी राष्ट्रीय भवितत्व्य घडविणाऱ्या शिक्षकांच्या आधुनिकीकरणासाठी शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आखताना पुढील बाबी लक्षात घ्याव्यात.

1) प्रषिक्षणार्थी केंद्रित शिक्षक शिक्षण

सध्याच्या विद्यार्थी केंद्रित शिक्षणपद्धतीसाठी शिक्षण–शिक्षणाचे कार्यक्रम ही प्रशिक्षणात तात्विक विषयाचा ऐच्छिक पेपरांना स्थान देऊन अभिवृत्ती जोपासली जावी प्रात्यक्षिकांमध्ये प्रषिक्षणार्थ्याच्या आवड, निवड, अभिरुचीनुसार निवड करण्यासाठी वैकल्पकता हवी.

2) बदलत्या गरजांनुसार अभ्यासक्रमांची आखणी

आजचे युग हे शैक्षणिक तंत्रज्ञान, माहिती, तंत्रविज्ञान, संगणक इंटरनेंटचे आहे तेव्हा अशा विषयांचा समावेश अभ्यासक्रमात हवा विविध सीडी, स्लाईड्स, ओव्हरहेड प्रोजेक्टर यांचा वापर करुन अध्यापन करता यावे यासाठी प्रशिक्षणार्थींना संगणकाचे ज्ञान हवे. हवी असलेली माहीती अपलोड कशी करावी वेबसाईट कशी तयार करावी, प्रोजेक्टर कसा वापरावा ऑनलाईन फोरमला कसे जोडले जावे या सर्व बाबी प्रशिक्षणात अंतर्भुत असाव्यात.

निकोप आंतराक्रियांची वृद्धी

निरनिराळया व्यक्ती, संस्था, कार्यवाहिन्यांसोबत शिक्षक शिक्षण संस्थांनी चर्चा करावी, विभागीय मंडळांची स्थापना करुन विविध क्षेत्रातील अध्यापकाचार्य प्रशिक्षणार्थी एकत्र येऊन त्यांनी जागतिक बदलाच्या संदर्भात भारतीय शिक्षक शिक्षणातील कार्यक्रमांची आखणी करावी व युनेस्कोची Learning webs, learning to be कल्पना प्रत्यक्षत उतरवली जावी.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

उद्बोधन वर्गाचे आयोजन

शिक्षणात येणाऱ्या नवप्रवर्तनांना राबविण्यासाठी वेळोवेळी तज्ज्ञ मार्गदर्शक पाचारीत करुन उद्बोधक वर्गाचे आयोजन करावे आवष्यकतेनुसार प्रात्यक्षिकांद्वारे प्रशिक्षण दिले जावे.

सराव पाठांची गुणात्मकता वाढविणे

सराव पाठ हा शिक्षण कार्यक्रमांचा आत्मा आहे त्यात गुणात्मकता येण्यासाठी अध्यापनाचे कार्यक्रमांचा व्यवस्थित पार पाडले जावे. यशस्वी पाठाचे व्हिडीओ शुटींग करायला हवे प्रत्येक पाठाचे मुल्यमापन व प्रत्याभरणावर भर दयावयास हवा.

नवीन कल्पनांचा स्विकार

शिक्षकांच्या आधुनिकीकरणासाठी या क्षेत्रातील नवीन कल्पनांचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे. सहभागित्व, वर्धिष्णू, बदलत्या अध्ययन जाळयांचा विकास करुन व्यवस्थापनाच्या नवीन कल्पना, शिक्षणाचे लोकशाहीकरण, आजीवन शिक्षण, समजाच, प्रभुत्व अध्ययन यांचा स्विकार करावयास हवा. तसेच युनेस्कोच्या आंतरराष्ट्रीय आयोगाच्या अहवालात सांगितलेले शिक्षणाचे Learning to know, learning to do, learning to live together, learning to be आणि आशययुक्त अध्यापनानुसार शिक्षक शिक्षणाचे कार्यक्रम आखणे आवश्यक आहे.

काळानुरुप योग्य पद्धती व तंत्राचा वापर

सदयस्थितीत व्याख्यान पद्धतीचा कमी वापर करुन इतर उदाः– परिसंवाद, शोधन, प्रायोगिक, संवाद, पथक चर्चा, समुह अध्यापन तसेच माहीती संप्रेषण तंत्रज्ञान वापरुन स्वयंअध्ययनास प्रेरणा द्यावी.

या पद्धतींच्या वापराने सर्जनालक व आंतक्रियात्मक अध्ययन होऊन नवनवीन मूल्यमापन तंत्रांची प्रक्षिणार्थ्यांना माहीती होते व तिचा अवलंब करण्याची कौशल्ये विकसीत होतात.

तणाव व्यवस्थापन

शिक्षकांचे आधुनिकीकरण होत असताना त्यांना आजच्या तरुण वर्गाला, विद्यार्थ्यांना ताणतणावातून मुक्त करण्याचे तंत्र अवगत करणे आवश्यक आहे. आजचा विद्यार्थी हा वैफल्य ताणतणावातून जात आहे. त्याच्यातील जोम, शक्ती, वेगाला दिशा नाही. त्यांच्यातील ही शक्ती योग्य प्रकारे न वापरल्यास ती विध्वंसाकडे त्यांना नेते त्यासाठी विदयार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन, समुपदेशन करणारे तंत्र वापरण्याची क्षमता आजच्या शिक्षक प्रशिणार्थ्यांमध्ये विकसीत करणे गरजेचे आहे.

आशाप्रकारे वरील सर्व बाबींचा विचार करुन शिक्षकांचे आधुनिकीकरणावर भर दिल्यास भविष्यातील जबाबदाऱ्या पेलणारे शिक्षक तयार होऊ शकतील. मोठे वर्ग, बहुजिनसी वर्ग यारख्या समस्यांवर मात करणारे, विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास करणारे, संविधानात्मक मानवी मूल्ये जोपासणारे, समाजाचे भाग्यविधाते उत्तरदायित्वभिमुख शिक्षक तयार होणे आवश्यक आहे.

सेवांतर्गत प्रशिक्षण

वरील बाबींचा विचार करुन शिक्षकांचे आधुनिकीकरण करुन नवपरिवर्तनासाठी सुसज्ज शिक्षक निर्माण होऊ शकतात. परंतू सेवेत असणाऱ्या शिक्षकांचे ज्ञान अध्यावत करणसाठी, त्यांच्या अभिवृत्तींना व मूल्यांना उजाळा देण्यासाठी आधुनिक शिक्षण हे सेवांतर्गत शिक्षणाचा विचार करते.

सेवांतर्गत शिक्षणामध्ये कृतीसत्राला महत्व दिले जाते. तसेच गट चर्चा, पर्यवेक्षित अभ्यास, अभ्याससत्र यांचे नियोजन करण्याचे प्रशिक्षण अंतर्भुत आहे.

ISSN
(Print) 2320 – 6446, (Online) 2320 – 8341

सेवांतर्गत प्रशिक्षणामध्ये लोकचेतना अभियान, सर्व शिक्षा अभियान, सर्वकष मूल्यमापन शालेय किशोर अवस्था जीवन कौशल्ये विकास कार्यक्रम अशा प्रकारचे शिक्षण प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम राबविले जातात. परंतू हे कार्यक्रम राबविताना शिक्षकांना व्यावसायिक पार्श्वभूमी असल्याने त्यांनी फक्त प्रशिक्षण पूर्ण करणे हेच उददीष्टे न ठेवता आपली मानसिकता बदलून उदात्त दृष्टकोनातून प्रशिक्षणातील मूल्यांचा अंगिकार करुन आधुनिकीकरणाकडे वळणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. शिक्षक शिक्षण (डॉ.चंद्रकांत मोरे, डॉ. सदानंद भिलेगावकर)
2. शिक्षकाचे प्रशिक्षण (डॉ.न.रा. पासनीस)
3. Teacher Education (T. Pradeepkumar)